

Mehriban Kərəm qızı TAĞIYEVA
i.f.d., Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
"Statistika və Gömrük işi" kafedrasının dosenti

MİLLİ HESABLAR SİSTEMİNİN MAKROİQTİSADİ GÖSTƏRİCİLƏRİ VƏ ONLARIN HESABLANMASININ MÜTƏRƏQQİ ÜSULLARI

Xülasə

Məqalədə Respublikamızda fəaliyyət sahələrinin işinin səmərəliliyinin və makroiqtisadi göstəricilərinin artırılması yolları öyrənilmişdir.

Makroiqtisadi göstəricilərin müqayisəli təhlili aparılıb və sistemli yanaşma həyata keçirilib, fəaliyyət sahələrində ümumiləşdirici göstəricilər sisteminin köməyi ilə makroiqtisadi göstəricilərin artırılması yolları müəyyənləşdirilib.

Açar sözlər: makroiqtisadi göstəricilər, qeyri-neft sektorları, maliyyə statistikasına, gəlirlər, xərclər, ümumiləşdirici göstəricilər sistemi.

Giriş

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin təmin edilməsi, aparılan iqtisadi islahatlar ölkə iqtisadiyyatının inkişafı və dünya təsərrüfat sistemində daha sıx inteqrasiya olunması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Məhz belə bir şəraitdə milli iqtisadiyyatın formalaşması və ölkənin dünya bazarında yerinin müəyyən edilməsi, onun mövqeyinin perspektiv dövr üçün möhkəmləndirilməsi dövlətin siyasi-iqtisadi fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan dövləti daxili bazarın inkişafı və fəaliyyəti üçün çevik infrastrukturun yaradılması, biznes və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı, xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, maliyyə - kredit, bank işi, pul tədavi üçün yenidən qurulması, yeni iş yerlərinin açılması, inflyasiya və işsizliyin qarşısının alınması, əhalinin sosial müdafiəsinin təşkili sahəsində məqsədyönlü iş aparır. Respublikamızda xidmət sferalarının, istehsal sahələrinin daha da genişləndirilməsi ümumi daxili məhsulun yüksəlməsinə zəmin yaradıb. Bu müvafiq işlərin gerçəkləşməsində dövlət öz funksiyasını çərçivəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid tənzimləyici tədbirlər həyata keçirir. Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət artıq öz bəhrəsini verir və bu, xalqın maddi rifahının daha da yüksəldilməsi ilə müşayiət olunur. Nəhayət, Azərbaycan dövlətinin strateji yolu yalnız demokratiya, sərbəst bazar iqtisadiyyatı, ölkədə sahibkarlıq fəaliyyəti və biznesin inkişaf etdirilməsidir. Bütün bunlar öz növbəsində makroiqtisadi göstəricilərin artmasına və bununla da dövlət büdcəsinin gəlirlərinin yüksəlməsinə müsbət təsirini göstərəcək.

Milli hesablar Sistemi və ona keçidin zəruriliyi

Milli Hesablar Sistemi (MHS) makrosəviyyədə iqtisadi proseslərin ən ümumi tərəflərini və nəticələrini təhlil və təsvir etmək üçün istifadə edilən göstəricilər və təsnifatların qarşılıqlı əlaqədə olan sistemidir. MHS iqtisadiyyatın makrostatistik modelidir. MHS-nin qurulmasında məqsəd təkrar istehsal prosesinin bütün mərhələlərində iqtisadiyyatın inkişafının ümumiləşdirici göstəricilərini və bu göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri formalaşdırmaqdan ibarətdir.

MHS-nin qurulmasında əsas məqsəd iqtisadiyyatın quruluşu, iqtisadi proseslərin müxtəlif tərəfləri haqqında ən mühüm informasiyanı əldə etməkdir. Bunun üçün MHS-də müxtəlif təsnifatlardan istifadə edilir. Bunlara aiddir:

1. İqtisadiyyatın sektorları və sahələri üzrə institusional vahidlərin təsnifatlaşdırılması;
2. İqtisadi əməliyyatların təsnifatlaşdırılması;
3. Aktiv və passivlərin təsnifatlaşdırılması;
4. Mal və xidmətlərin təsnifatlaşdırılması;
5. Təyinatına görə dövlət idarəetmə orqanlarının xərclərinin təsnifatlaşdırılması;
6. Vergi və subsidiyaların təsnifatlaşdırılması.

İqtisadiyyatın fəaliyyət nəticələrini xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstərici Ümumi Daxili Məhsuldür (ÜDM). Ondan beynəlxalq müqayisəlilikdə, makrosəviyyədə əməyin məhsuldarlığını və istehsalın səmərəliliyinin digər göstəricilərini hesablayarkən istifadə edilir. ÜDM hər hansı bir dövrə ölkənin iqtisadi ərazisində yaradılmış mal və xidmətlərin dəyərini əks etdirir.

Fikrimizcə, ÜDM-in müxtəlif üsullarla hesablanması səmərəli hesab etmək olar:

I. Mal və xidmətlərin istehsal mərhələsində:

1. Bazar qiymətlərində ÜDM bərabərdir əsas qiymətlərdə mal və xidmətlərin ümumi buraxılışı, çıxılslar aralığı istehlakın ümumi dəyəri, üstəgəl əlavə dəyər vergisi və idxala xalis vergilər, yəni

$$\text{ÜDM} = \text{ÜB} - \text{Aİ} + \text{ƏDV} + \text{İXV}$$

2. Bazar qiymətlərində ÜDM bərabərdir iqtisadiyyatın sahələrinin əlavə edilmiş dəyərində (yəni ƏDV-siz məhsula və idxala xalis vergilər daxil edilməklə).

$$\text{ÜDM} = \text{ÜƏD}$$

Bu zaman sahələr üzrə ÜƏD bazar qiymətlərində ÜB-lə aralığı istehlakın fərqi kimi hesablanır:

$$\text{ÜƏD} = \text{ÜB} - \text{Aİ}$$

3. Bazar qiymətlərində ÜDM bərabərdir iqtisadiyyatın sektorları üzrə bazar qiymətlərində ÜƏD-in cəminə.

$$\text{ÜDM} = \text{ÜƏD}$$

Bu metodla ÜDM-in hesablanması hər bir sahənin (sektorun) payını, iqtisadiyyatın inkişafının xarakterini və sahəvi quruluşunu əks etdirməyə imkan verir.

II. Bölgü mərhələsində ÜDM bölgü metodu ilə hesablanır. Bu mal və xidmətlərin istehsalçıların arasında bölünəsi ilkin gəlirlərin cəmi kimi xarakterizə olunur. Yəni

$$\text{ÜDM} = \text{ƏH} + \text{İSXV} + \text{İDXV} + \text{ÜM} + \text{ÜQG}$$

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişaf siyasəti iqtisadi islahatların dərinləşdirilməsi, mövcud potensialın gücləndirilməsi və ondan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi əsasında ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığının təmin olunmasına, başqa sözlə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərin daha da möhkəmləndirilməsi və artırılmasına xidmət etmişdir. Fikrimizcə, iqtisadi inkişaf sahəsində əldə olunmuş bu nailiyyətləri aşağıdakılardan ibarət hesab etmək olar:

- makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması və dinamik iqtisadi artımın davamlılığının təmin edilməsi;
- iqtisadiyyatın idarə edilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatı sistemində səmərəli inteqrasiya istiqamətində işlərin gücləndirilməsi və s.

Ölkənin iqtisadi vəziyyətində baş verən bu dəyişikliklər statistik göstəricilər vasitəsilə qiymətləndirilir və əsas inkişaf meyilləri müəyyənləşdirilir.

Statistikanın əsas vəzifələrindən biri də məhz göstəricilər sistemi vasitəsilə iqtisadi prosesin əsas nəticələrini vermək, iqtisadi artımın tempini müəyyənləşdirməkdən və s. ibarətdir. Buna görə də ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını əks etdirən göstəricilərin statistik üsullarla hesablanması zəruridir.

Milli Hesablar Sistemi (MHS) makrosəviyyədə iqtisadi proseslərin ən ümumi tərəflərini və nəticələrini təhlil və təsvir etmək üçün istifadə edilən göstəricilərin və təsnifatların qarşılıqlı əlaqədə olan sistemidir. MHS iqtisadiyyatın makrostatistik modelidir. MHS-nin qurulmasında məqsəd təkrar istehsal prosesinin bütün mərhələlərində iqtisadiyyatın inkişafının ümumiləşdirici göstəricilərini və bu göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Hesablardan institusional vahidlərin, o cümlədən ölkənin rezidenti olan müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların və ev təsərrüfatlarının və s. həyata keçirdiyi iqtisadi əməliyyatların qeydiyyatı üçün istifadə edilir. Burada həmçinin ölkənin rezidentləri ilə qeyri-rezidentlər arasındakı əməliyyatlar da əks olunur. Milli Hesablar-balansı qaydasında, qarşılıqlı əlaqədə olan cədvəllər dərəcədir. Milli hesabların qurulması metodu mühasibat hesabında olduğu kimidir. Hər bir hesab ikiteərəfli cədvəl şəklində balansdır və hər bir əməliyyat iki dəfə ehtiyatlarda (resurs) və istifadədə

əks etdirilir. Hesabın hər bir tərəfində əməliyyatların yekunu növbəti hesabın resurs maddəsi kimi çıxış edən balanslaşdırıcı maddənin köməyi ilə balanslaşdırılır.

Hesabın balanslaşdırıcı maddəsi onun sağ və sol tərəfinin balanslılığını (bərabərliyini) təmin edir və resursla onun istifadəsi arasındakı fərq kimi hesablanır. Başqa sözlə, əvvəlki hesabın "İstifadə" bölməsində əks etdirilən balanslaşdırıcı maddə sonrakı hesabın "Resurs" bölməsinin ilk göstəricisidir. Bununla Milli Hesablar Sisteminin qurulmasına və hesabların özü arasındakı əlaqəyə nail olunur. Deməli, MHS-nin qurulmasının əsas prinsipləri-ikili yazılış (qeydiyyat), bütün iqtisadi əməliyyatları əhatə etmək və onun struktur ünsürləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək prinsipləridir.

MHS-də daxili və milli iqtisadiyyat anlayışlarından istifadə edilir və bunlara müvafiq olaraq Ümumi Daxili Məhsul və Ümumi Milli Məhsul göstəriciləri hesablanır. Bu kateqoriyaları fərqləndirmək üçün aşağıdakı anlayışlardan istifadə edilir:

- iqtisadi ərazi;
- rezident;
- iqtisadi marağ mərkəzi.

İqtisadi ərazi dedikdə istehsal amillərinin sərbəst yerdəyişməsi baş verən ərazi başa düşülür. Ölkənin iqtisadi ərazisinə həmçinin aşağıdakılar da aid edilir:

- hava məkanı, beynəlxalq sularla ölkənin ərazi suları. Əgər ölkənin orada istifadəyə müstəsna hüququ varsa;
- xaricdə "ərazi anklavı", yəni ölkənin hökumət idarələrinin diplomatik, hərbi, elmi, yaxud digər məqsədlər üçün digər ölkələrdə istifadə etdiyi ərazilər (icarə yaxud mülkiyyət əsasında);
- ölkənin öz sərhəddindən kənarında fəaliyyət göstərən müəssisələr, "sərbəst (azad) zonaları". Onların fiziki yerləşdiyi ərazi fəaliyyət göstəriciləri ölkənin iqtisadi ərazisinə aid edilir.

Ölkənin iqtisadi ərazisinə başqa ölkənin yaxud beynəlxalq təşkilatların ərazi anklavı daxil edilmir.

Institusional vahidlərin (müəssisə, təşkilat, ev təsərrüfatı) iqtisadi marağ mərkəzi həmin ölkənin iqtisadi ərazisi ilə bağlı olarsa onda o, ölkənin rezidenti hesab edilir. Deməli, ölkənin iqtisadi ərazisində bir il və ondan artıq müddətdə iqtisadi fəaliyyətdə iştirak edən müəssisə, təşkilat və ev təsərrüfatı həmin ölkənin rezidentidir. Rezident anlayışı vətəndaşlıq və milliyyət anlayışına uyğun gəlmir. Praktiki olaraq ölkənin rezidentlərinə həmin ölkə ərazisində yaşayan şəxslər aid edilir. Bu zaman aşağıdakılar istisnaq təşkil edir:

- bir ildən az müddətdə ölkəyə gələn turistlər, artistlər, idmançılar, alimlər, mövsümi işçilər və s.;
- səfirliklərin, nümayəndəliklərin və digər diplomatik idarələrin üzvləri;
- həmin ölkənin ərazisində yerləşən digər ölkələrin hərbi bölmələrinin heyəti.

Ölkənin rezidentinə həmçinin həmin ölkənin ərazisində yerləşən səfirliklərdə işləyən ölkə vətəndaşları aid edilir.

Xarici tələbələrə öz ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrini itirənlər də belə təhsil müddətindən asılı olmayaraq gəldikləri ölkənin rezidentləri kimi baxılır.

Həmin ölkənin hüdudlarından (sərhəddindən) kənarında fəaliyyət göstərən hava nəqliyyatı vasitələrinin və gəmilərin heyəti həmin ölkənin ev təsərrüfatı rezidentlərinin üzvləri kimi qalır və həmin ölkənin rezidentinə aid edilir.

Həmin ölkədə yerləşən beynəlxalq təşkilatların əməkdaşları əgər orada olma müddəti bir ildən çoxdursa onda beynəlxalq xidmətçi kimi işlədiyi ölkənin rezidentlərinə aid edilir.

Ölkənin müəssisə-rezidentləri - birgə, qarışıq, xarici firma və korporasiyalar da daxil olmaqla həmin ölkənin iqtisadi ərazisində istehsalla məşğul olan vahiddir

Digər ölkələrdə müvəqqəti işləyən ölkənin tikinti briqadası, tikinti müəssisəsi yerləşdiyi ölkənin rezidentinə aid edilir.

Deməli, daxili iqtisadiyyat ölkənin iqtisadi ərazisindəki həm rezidentlərin, həm də qeyri-rezidentlərin, milli iqtisadiyyat isə onların yerləşməsindən asılı olmayaraq rezidentlərin fəaliyyətini əhatə edir.

Sektorlar üzrə iqtisadiyyatın təsnifatlaşdırılması gəlir və xərclərin, maliyyə aktiv və passivlərinin axınıni öyrənmək məqsədilə həyata keçirilir.

Bu qruplaşdırma üçün təsnifat vahidi kimi institusional vahid çıxış edir. İnstitusional vahid dedikdə mühasibat hesabının tam destini həyata keçirən və hüquqi şəxs olan, yeni, sərbəst qərar qəbul edən və öz maddi və maliyyə ehtiyatlarına müstəqil sərəncam verən təsərrüfat subyekti başa düşülür. Sektor iqtisadi prosesdə yerinə yetirdiyi funksiyalar və xərclərin maliyyələşdirilməsi üsulu baxımından eyni olan institusional vahidlər qrupudur.

Iqtisadi davranışın tipinə uyğun olaraq institusional vahidlər aşağıdakı sektorlarda birləşdirilir:

1. "Qeyri-maliyyə müəssisələri" sektoru;
2. "Maliyyə idarələri" sektoru;
3. "Dövlət idarələri" sektoru;
4. "Ev təsərrüfatlarına xidmət edən ictimai təşkilatlar" sektoru;
5. "Ev təsərrüfatları" sektoru;
6. "Xarici iqtisadi əlaqələr" ("Qalan dünya") sektoru.

"Qeyri-maliyyə müəssisələri" sektoruna mülkiyyət formasından asılı olmayaraq əsas funksiyası qeyri-maliyyə xidmətləri göstərilməsi və məhsul istehsalı olan institusional vahidlər aid edilir.

"Maliyyə idarələri" sektoruna mülkiyyət formasından asılı olmayaraq kommersiya əsasında maliyyə və sığorta əməliyyatları ilə məşğul olan institusional vahidlər aid edilir.

"Dövlət idarələri" sektoruna kollektiv istehlak üçün nəzərdə tutulan qeyri-bazar xidmətlərinin göstərilməsi, habelə milli gəlirin və sərəvətin yenidən bölgüsü ilə məşğul olan institusional vahidlər aid edilir.

"Ev təsərrüfatlarına xidmət edən ictimai təşkilatlar" sektoru ev təsərrüfatları üçün qeyri-bazar xidmətləri göstərən institusional vahidləri əhatə edir. Onlara ev təsərrüfatlarının fərdi tələbatını (məsələn: təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və incəsənət, istirahət, sosial xidmət və s. sahəsində) və kollektiv tələbatını ödəyən ictimai təşkilatlar (siyasi partiyalar, həmkarlar ittifaqı və s.) aid edilir.

Sektorlar üzrə bu cür təsnifat müasir bazar iqtisadiyyatının təşkilati quruluşunu xarakterizə edir.

Digər təsnifat iqtisadiyyatın sahələri üzrə təsnifatıdır. Sahələr üzrə qruplaşdırma istehsal prosesini, mal və xidmətlərin ehtiyatları ilə istifadəsi arasındakı balansı öyrənmək üçün həyata keçirilir. Sahəvi təsnifatlaşdırmada vahid, müəssisə, yeni istehsal edilən məhsul baxımından eyni olan vahidlər çıxış edir. Bu cür vahidlərin sahələr üzrə qruplaşdırılması həmin vahidlərin institusional statusundan asılı olmayaraq istehsal münasibətlərinin texniki-iqtisadi tərəfini nəzərdə tutur.

MHS-də iqtisadi əməliyyatların təsnifatlaşdırılması mühüm yerlərdən birini tutur. MHS-də bütün iqtisadi əməliyyatlar aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. Mal və xidmətlərlə bağlı əməliyyatlar;
2. Gəlirlərlə əməliyyatlar;
3. Maliyyə vasitələri ilə bağlı əməliyyatlar;
4. Fövqəladə hadisələr nəticəsində aktivlərin dəyişməsi xarakterizə edən sair əməliyyatlar.

Onu da qeyd etmək ki, bu əməliyyatlar "Aktivlərin sair dəyişməsi hesabında" qeyd edilir.

Əsas təsnifatlaşdırmadan biri mal və xidmətlərin əsas qrupları üzrə təsnifatlaşdırılmasıdır. Bu, mal və xidmətlərin beynəlxalq təsnifatına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Xərclərin təyinatı üzrə dövlət idarəetmə orqanlarının xərclər təsnifatında idarəetmə, müdafiə, təhsil, səhiyyə və s. kimi bölmələr nəzərdə tutulur. Bu təsnifat dövlət idarəetmə orqanlarının fərdi və kollektiv istehlakını fərqləndirməyə imkan verir.

MHS-də cari və kapital vergiləri, istehsal və idxala vergilər, gəlir və mülkiyyətə vergilər bir-birindən fərqləndirilir.

MHS-də istehsala və idxala vergilər dövlət idarəetmə orqanlarının ilkin gəlirləri, gəlir və mülkiyyətə vergilər yenidən bölgü ödəmələri kimi izah edilir. İstehsala və idxala vergilər öz növbəsində iki qrupa-məsullara vergilərə və istehsala sair vergilərə bölünür. Ümumi buraxılışın qiymətləndirilməsi baxımından bu fərqləndirmə vacibdir. Məsullara vergilər (əlavə dəyər və idxala vergilərdən başqa) istehsalçı qiyməti üzrə əlavə dəyərin tərkibinə daxil edilir, lakin əsas qiymət-

lərə qiymətləndirmədə isə əlavə dəyərin tərkibinə daxil edilmir. İstehsala sair vergilər həm istehsalçı, həm də əsas qiymətlərdə əlavə dəyərin ünsürü kimi çıxış edir.

Beləliklə, bu cür təsnifatlaşdırmalar ölkə səviyyəsində iqtisadi proseslərin ümumi mənzərəsini səciyyələndirməyə və ən mühüm nəticələrini aşkar etməyə imkan verir.

Hər bir vahidlər qrupunun fəaliyyətinin makrosəviyyədə təhlili üçün MHS-də iqtisadi əməliyyatlar hesablar şəklində formalaşdırılır. MHS-də aşağıdakı hesablar qurulur:

1. Daxili iqtisadiyyatın hesabları. İstehsal, gəlirlərin yaranması, təkrar bölgüsü və istifadəsi hesabları, kapital xərcləri və maliyyə hesabları;
2. Xarici iqtisadi əlaqələr ("qalan dünya") hesabları. Cari əməliyyatlar, kapital xərcləri və maliyyə hesabları.

Digər göstəricilər aşağıdakı qaydada hesablanır:

1. Ümumi buraxılış.
2. Aralıq istehlak.
3. Ümumi əlavə edilmiş dəyər.

Makroiqtisadi göstəricilərin statistik üsulla hesablanması mütərəqqi üsulları

Qeyri-neft sektoruna dəstək məqsədilə "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi" hazırlandı. Bu fundamental sənəd iqtisadiyyatda sadəcə özəl sektorun deyil, həm də kiçik və orta biznesin rolunun artırılmasına böyük dəstək verəcək. Yol xəritəsinin vəziyyəti uzun müddət neft sektorunun hesabına inkişaf edən Azərbaycan iqtisadiyyatını balanslaşdırmaqdır. Bunun üçün hökumət iqtisadiyyatın "avanqard" sektoruna fokuslanmağı və əsas diqqəti hasilata deyil, emala, dövlət biznesinə deyil, şəxsi biznesə, az gəlirli bazarlara deyil, yüksək gəlirli işlərə, yüksək ixtisaslı iş qüvvəsinin formalaşdırılmasına yönəldəcək. Sənəd üç dövrü əhatə edir: 1) 2020-ci ilə qədər, 2) 2025-ci ilə qədər 3) 2025-ci ildən sonra.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda ötən 8 ildə qeydə alınan sürətli iqtisadi inkişafda neft sektorunun rolu aparıcı olsa da, son illər qeyri-neft sektoruna diqqət artırılıb. Ən əsası neft gəlirlərinin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə hesablanmış xərclənmə strategiyası özünü doğruldub. Bu strategiya nəticəsində ölkədə tikinti, turizm, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sektorlarında davamlı artım baş verib.

Iqtisadiyyatın fəaliyyət nəticələrini xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstərici Ümumi Daxili Məhsuldur (ÜDM). Ondan beynəlxalq müqayisəlilikdə, makrosəviyyədə əməyin məhsuldarlığını və istehsalın səmərəliliyinin digər göstəricilərini hesablayarkən istifadə edilir. ÜDM hər hansı bir dövrə ölkənin iqtisadi ərazisində yaradılmış mal və xidmətlərin dəyərini əks etdirir.

Xarici ticarəti nəzərə almaqla təkrar istehsalın hər bir mərhələsində ÜDM aşağıdakı müvafiq metodlarla hesablanıla bilər:

1. İstehsal metodu;
2. Bölgü metodu;
3. Son istifadə metodu.

Statistikada qeyd edilən metodlar üzrə hesablanmış ÜDM arasındakı kənarlaşma "Statistik kənarlaşma (fərq)" maddəsi ilə bərabərləşdirilir.

Yuxarıdakılara əsasən qeyd etmək olar ki, hesabat dövründə ölkədə ümumi makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılmış və son illər müşahidə olunan dinamik iqtisadi artımın davamlılığı təmin edilmişdir.

Beləliklə, deyilənlərə əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, MHS-nin mühüm göstəricilərindən biri aralıq istehlakdır ki, onun köməyi ilə bir çox makroiqtisadi göstəricilər hesablanır. Ona görə də aralıq istehlakın tərkibini genişləndirib xərc kimi hesab olunan bir çox ünsürlərin ora daxil edilməsi məqsədəuyğundur. Sonda bütün bu təhlil və fikirlərə yekun vuraraq qeyd etmək ki, Azərbaycan dövlətinin müasir dövrə uyğun inkişafı, ölkənin iqtisadi qüdrətinin güclənməsi, nəhəng regional layihələrin həyata keçirilməsi işlərinə öz töhfəsini verməkdədir. Bununla da müstəqil dövlətimizin sosial-iqtisadi siyasəti iqtisadi tənzimləmədə və fiskal siyasətin həyata keçirilməsində aparıcı amilə çevrilmişdir. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin uğurlu daxili və xarici

siyasəti nəticəsində müasir Azərbaycanımızda yerli istehsal, sənaye sahələri, idman və turizm, kənd təsərrüfatı inkişaf etmiş və buna uyğun da makroiqtisadi göstəricilər artmış və əhalinin sosial vəziyyəti yaxşılaşmışdır.

Nəticə

Prezident İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında" Fərmanın çox böyük əhəmiyyəti var.

Qeyd edək ki, Strateji Yol Xəritəsi milli iqtisadiyyatımızın yaxın, orta və uzunmüddətli dövrdə dinamik inkişafına real zəmin yaradacaq. Bəllidir ki, Strateji Yol Xəritələri 2016-2020-ci illər üçün iqtisadi inkişaf strategiyasını və tədbirlər planını, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışı və 2025-ci ildən sonrakı dövrə hədəf baxışı özündə cəmlənmişdir. Fərmana əsasən, milli iqtisadiyyat perspektivi və onun 11 prioritet sektoru üzrə strateji yol xəritələrinin müəyyən-ləşdirilməsi Azərbaycanın yaxın, orta və uzunmüddətli perspektivdə inamlı inkişafını təmin edəcəkdir. Milli iqtisadiyyat və onun 11 sektoru üzrə Strateji Yol Xəritələri müəyyən-ləşdirilərkən indiki dövrdə meydana çıxan yeni çağırışlar və qarşıda duran prioritet vəzifələr nəzərə alınmışdır. Bəhs olunan Fərmanla təsdiqlənən Strateji Yol Xəritələrində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlərin reallaşdırılması ilə bütövlükdə milli iqtisadiyyatımız, onun aparıcı sektorları tamamilə yeni və daha möhkəm əsaslar üzərində inkişaf edəcəkdir. Xüsusilə qeyd etmək istəyirik ki, Prezident İlham Əliyevin imzaladığı müvafiq Fərmanda nəzərdə tutulan tədbirlər ölkədə investisiya və rəqabət mühitini daha da yaxşılaşdırmaqla iqtisadi aktivliyin artmasına müsbət təsir göstərəcəkdir. Ölkəyə sərmayə yatırımını çoxaltmağın, investisiya cəlb ediciliyinin artırılmasının başlıca şərti biznes mühitinin təkmilləşdirilməsidir. Strateji hədəflərdən biri olaraq müəyyən olunan əlverişli biznes mühitinin inkişafı ölkəmizə investor inamını yüksəltməklə iqtisadiyyata sərmayə qoyuluşu imkanlarını daha da genişləndirəcəkdir.

Vergilərin dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ümumi həcmində oynadığı rolun güclənməsi, yəni bu gəlirlərin həm məbləğcə, həm də xüsusi çəki etibarilə getdikcə artması ölkədə iqtisadi və sosial inkişafın güclənməsinə dəlalət edir. Vergi gəlirlərinin artmasına iki əsas amil - həm vergi bazasının, yəni vergiyə cəlb edilən məbləğin artması, həm də vergi dərəcəsinin yüksəlməsi təsir göstərir.

Maddi məhsul istehsalı ilə məşğul olan iqtisadiyyat sahələrinə sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, meşə təsərrüfatı və digər sahələr aiddir. Bu sahələrdə istehsal edilən məhsullar həm istehsal istehlakını, həm də şəxsi istehlakı təmin edir. Ümumi daxili məhsulun dəyərinin əsas hissəsi bu sıra istehsal sahələrinin payına düşür. Bu istehsal sahələrinin inkişafı onların müasir şəraitin tələblərinə müvafiq olaraq tam ixsarlı hesabı əsasında fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlarının maliyyə vəziyyətindən asılıdır. Maliyyə vəziyyətinin normal olması istehsalçı müəssisə və təşkilatların əsas və dövrüyyə istehsal fondları ilə, işçi qüvvəsi ilə və istehsalın digər komponentləri ilə vaxtlı - vaxtında və tamamilə təmin edilməsinə, bununla da, istehsalın inkişafına şərait yaradacaq. İstehsalçı müəssisələrin maliyyə vəsaitinin əsas mənbəyi məhsul istehsalı və satışından ibarətdir. Müasir şəraitdə bu müəssisələrin maliyyə vəziyyəti hansı məhsulu hansı keyfiyyətdə, hansı həcmdə istehsal etməkdən, bu məhsulu tez realizə edib maliyyə vəsaiti əldə etməkdən asılıdır. Bu o deməkdir ki, hər bir müəssisə indiki şəraitdə ölkəyə lazım olan, yüksək standartlara uyğun olan məhsulları istehsal edib realizə etməlidir. Yalnız bu yolla maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, böhran vəziyyətindən çıxmaq mümkündür.

Maliyyə göstəricilərinin əsasını satılmış məhsulun və göstərilmiş xidmətlərin ümumi dəyəri təşkil edir ki, buna da ümumi gəlir deyilir. Satılmış məhsul və xidmətlər dedikdə, təhvil verilmiş və dəyəri ödənilmiş məhsul və xidmətlərin ümumi həcmi nəzərdə tutulur. Ümumi gəlirin həcmi-nin böyük olması və getdikcə artması nəticə etibarilə maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olacaqdır.

Beləliklə, bütün fəaliyyət sahələrinin səmərəli yerləşdirilməsi və aktiv işləməsi dövlətimizin sosial-iqtisadi göstəricilərinin gələcəkdə daha da artırılmasına zəmin yaradacaq.

Burada, ƏH-əmək haqqını, İS-XV-istehsal xalis vergiləri, İDXV-idxala xalis vergiləri, ÜM-ümumi mənfəəti, ÜQG-mülkiyyətdən və sahibkarlıqdan ümumi qarışıq gəlirləri göstərir.

Bölgü mərhələsində hesablanmış ÜDM gəlirlərinin tərkibini və quruluşunu, istehsal amillərinə xərcləri, istehsalçılar arasında ÜƏD-in bölgüsünü, vergi yükünü xarakterizə etməyə imkan verir.

III. Son istifadə mərhələsində ÜDM idxal və ixracın saldosu nəzərə alınmaqla (IX-ID) son istehlaka (Sİ), ümumi əmanətin (ÜƏ) cəmi kimi hesablanır. Yəni

$$\text{ÜDM} = \text{Sİ} + \text{ÜƏ} + \text{IX-ID}$$

Bu metodla hesablanmış ÜDM onun istifadə quruluşunu, son istehlakçıların tələbatının ödənilməsinin vəziyyətini, ölkənin milli sərvətinin artırılmasında onun rolunu xarakterizə etməyə imkan verir.

Beləliklə, deyilənlərə əsaslanaraq, belə qənaətdə gəlmək olar ki, MHS-nin mühüm göstəricilərdən biri aralıq istehlakdır ki, onun köməyi ilə bir çox makroiqtisadi göstəricilər hesablanır. Ona görə də aralıq istehlakın tərkibini genişləndirib xərc kimi hesab olunan bir çox ünsürlərin ora daxil edilməsini də vacib hesab etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2019.
2. O.Q.Məmmədli, N.Ə.Cavadov, X.N.Cavadzadə. "Sosial-iqtisadi statistika" I hissə. Dərslik, Bakı-2014.
3. Ə.İ.Əliyev. "Statistika". Bakı-2010.

*Mehriban Karam kızı Tagiyeva
dosent AUK*

Макроэкономические показатели Азербайджанской Республики статистические методы и прогрессивные способы их увеличения

Резюме

Целью данной статьи является изучение путей повышения эффективности бизнеса и повышения макроэкономических показателей в нашей республике.

Проведен сравнительный анализ макроэкономических показателей и внедрен системный подход, пути повышения макроэкономических показателей с помощью системы показателей обобщения в сфере деятельности.

Ключевые слова: макроэкономические показатели, нефтегазовый сектор, финансовая статистика, доходы, расходы, система суммирования показателей.

*Mehriban Karam Tagiyeva
ass. prof. ACU*

Macroeconomic indicators of the Republic of Azerbaijan statistical methods and progressive ways to increase them

Summary

The purpose of the article is to study the ways of improving the efficiency of business areas and increasing macroeconomic indicators in our Republic.

A comparative analysis of macroeconomic indicators has been conducted and a systematic approach has been implemented, ways of increasing the macroeconomic indicators by means of the system of generalization indicators in the field of activity.

Key words: macroeconomic indicators, non-oil sectors, financial statistics, revenues, expenditures, system of summarizing indicators.